

ОСЕРЕДКИ МЕТАЛООБРОБНИХ ГАЛУЗЕЙ РЕМЕСЛА НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ В СЕРЕДИНІ XVII–XVIII ст.

У статті висвітлено основні центри металообробного ремесла, їх зародження, розвиток, економічну значимість в межах Ніжинського полку у середині XVII — кінці XVIII ст. Проаналізовано стан джерельної бази та розробки проблеми в історіографії.

Ключові слова: Ніжинський полк, ремесло, цех, виробництво, осередок.

Становлення та розвиток цехового виробництва України у середині XVII–XVIII ст. все частіше привертає увагу багатьох дослідників раннього нового часу української історії. На думку істориків цеховий устрій на Україні почав поширюватися разом із запровадженням на її території магдебурзького права (XVI — першій половині XVII ст.). На території Лівобережжя цей час припадає на початок XVII ст., коли у Західній Європі цехи занепадали і їм на зміни приходило мануфактурне виробництво. Впровадження магдебурзького права значною мірою посприяло розбудові та піднесенню міст, та спричинило стрімкий розвиток ремесла.

Полкове місто Ніжин у XVII ст. було одним з найбільших ремісничих центрів Північного Лівобережжя. Польський уряд прагнув перетворити Ніжин на один із форпостів на Польсько-Російському порубіжжі. З цією метою в 1624 р. Ніжину для урбаністичного розвитку відвели значну площу навколишніх земель на обох берегах р. Остер. 26 березня 1625 р. король Сигізмунд III надав місту магдебурзьке право, що сприяло його заселенню і швидкому економічному зростанню. Основними центрами розвитку цехового ремесла в Ніжинському полку окрім м. Ніжина були Борзна, Батурин, Конотоп, Кролевець, Короп, Глухів¹.

Відомий дослідник початку XX ст. П. Клименко, аналізуючи документи, прийшов до думки, що цехи були розповсюджені не лише у містах, але і в містечках та селах краю. У той же час він зазначав, що дослідження цехового устрою тісно пов'язане з вивченням міст і особливо магдебурзького права в них.² Сучасник П. Клименка, дослідник ніжинських цехів А. Єршов, також був

* **Роман Крапивний** — аспірант Ніжинського державного університету, Krrm@ukr.net

¹ *Крапивний Р.М.* Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. // Український історичний збірник. — Вип. 16. — К., 2013.

² *Клименко Ф.В.* Западно-Русские цехи XVI–XVIII вв. / Ф.В. Клименко. — К., Типографія Імператорського Університета св. Владимира. 1914. — С. 1–2.

прихильником того, що цеховий устрій у Ніжині виник разом з наданням місту магдебурзького права 1625 р., яке, на його думку і надавалося, щоб спричинити більший вплив ремісників та купців до міста.³ Ґрунтовні дослідження цехів на Лівобережжі провела К. Лазаревська. Її робота переважно базувалася на дослідженні таких цінних джерел цехового устрою, як цехові книги. Завдяки доробку К. Лазаревської можна сміливо стверджувати, що найбільшими осередками цехового ремесла на території Ніжинського полку були такі міста та містечка, як: Ніжин, Глухів, Кролевець, Короп, Вороніж⁴.

На думку відомої дослідниці міст України другої половини XVII ст. О. Компан, на Лівобережжі в середині XVII ст. з магдебурзьким правом було більше міст, ніж в кінці століття. З Ніжинського полку вона відзначає міста Ніжин, Глухів, Короп, Кролевець, Борзна. Також автор зауважує, що В. Романовський, на підставі переписних книг 1666 р., з 65 міст лише 36 вважав «справжніми містами». На території Ніжинського полку торговельно-ремісничими центрами, на його думку, були: Батурин, Борзна, Конотоп, Кролевець, Ніжин, Нові Млини.⁵

В історіографії неодноразово зверталася увага на сприяння уряду Б. Хмельницького розвитку різноманітних ремесел і промислів, насамперед тих, які забезпечували потреби армії у проведенні тривалих воєнних кампаній, — виробництва заліза й зброї, включно з гарматами, пороху, селітри, куль, військового спорядження, пошиття одягу тощо.

На думку О. Компан, саме поширення ремесла може означати технічні зрушення в промисловості. Такими ремеслами є ті, що входили в металообробну промисловість. Метал у феодальну епоху не був основним матеріалом навіть в техніці. Найбільш поширеним з відомих нам ремесел по обробці готового металу було ковальство. Ковалі працювали як в цехах, так і поза цехами. Часом вони зустрічаються в значній кількості. Так, наприклад, в Ніжині в 1634 р. було 42 ковалі.

Ковалі виконували чимало самостійних робіт повністю ковальським способом. Поряд з плуговим залізом — лемешами, череслами, залізними бородами — ковалі робили підкови, сокири, оковували колеса, робили лопати і наконечники для лопат, завіси — «бігуни» до дверей, ключі, замки, гаки, якими під час пожеж розтягали палаючі речі, кайдани для в'язнів, ланцюги для колодязів. Ковалі ж робили і ланцюги для міських і замкових брам і мостів, обручі залізні для гармат, «дрюки залізні для ламання каменю», «киї залізні», тобто підставки для рушниць, спеціальні клини для копання колодязів, копистки залізні, «що спиж мішають», «оскарди», котрими насікали жорна, пута залізні для коней, вухналі — гвіздки для кування коней, різні види зброї, ковані брами тощо. Часто пушкарів

³ *Єршов А.* Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 315.

⁴ *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. / К. Лазаревська // Записки історико-філологічного відділу УАН. — 1925. — Т. 6. — С. 20–33.

⁵ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Видво АН УРСР, 1963. — С. 147–148, 168.

називали ковалями, бо «оправовання гармат» можна було робити тільки ковальським способом. Пушкарство і ковальство здебільшого завжди об'єднувались в спільній цеховій організації⁶. Уже з кінця XVII — на початку XVIII ст. металообробка зазнає особливого розвитку. Про це свідчить значна кількість ремісничих спеціальностей в металообробній галузі промисловості. Сучасник цих змін Климентій Зінов'єв, описуючи різні ремісничі спеціальності, створив такі вірші, як: «Ω золотарáхгъ, Ω звóнника(х), и о комысаря(х), Ω снѣцаря(х), и ω слюсаря(х), Ω токаряхъ, Ω ковалѣхъ, Ω шабѣлникахъ, Ω стрѣлника(х), Ω солѣтраникахъ, Ω пороховникахъ»⁷. Однак, ці спеціальності не повний перелік тих, що існували в той час. О. Компан вдалося відшукати у три рази більшу їх кількість, зокрема, це: бронзовіти, булатники, гарматники або пушкарі, дзвонарі, дротяні, замочники, золотарі, ковалі, колісники, конвісари, косарі, котляри, кошикарі, курачі, лучники, мечники, ножівники, панцирники або кольчужники, пикорізи, плокарі, порохівники, рубачі, рушникарі, селітроварними, сковородники, спеціалісти по виготовленню цвяхів із заліза, срібляри, стрільники, трубники, людвисари, шабельники, швейники, шпильники, ядерники⁸. Всі ці ремісничі спеціальності так чи інакше були поєднаними в цехах відповідно до напрямку спеціалізації. Найбільш розповсюдженими були ковальські цехи. Деякого меншого поширення набули такі цехи, як слюсарські, золотарські та інші, які в певний час виокремились саме з ковальського цеху.

Дослідник ніжинських цехів А. Єршов вважав ніжинський ковальський цех як один із перших на території Ніжинського полку. Основним аргументом даного твердження він називав цехову книгу ніжинського ковальського цеху, записи в якій починаються з 1634 р.⁹. Насамперед книга містить реєстр 42 ремісників, прізвища яких вказують на те, що ковальський цех єдиний в собі такі ремісничі спеціальності як ковалі, слюсарі, котлярі, шабельники, золотарі та інші (зокрема, понад 20 ткачів). Стрімкому росту цехового виробництва на території Північного Лівобережжя польський уряд створював неабиякі сприятливі умови. Це було спричинене тим, що ця територія була своєрідною буферною зоною між Річчю Посполитою та Московською державою, тому поляки постійно нарощували чисельність населення в регіоні та зміцнення військово-промислового потенціалу краю. Ніжинський ковальський цех був одним з найбільших осередком виробництва зброї, в тому числі і гармат. На думку В. Модзалевського, ліярницька справа в Ніжині розпочалася з 1660-х років, а саме згадується у 1667 р.¹⁰. Але в цеховій книзі ніжинського ковальського цеху на 1634 р. серед переліку ремісників є щонайменше два котлярі. Тому, ймовірно, людвисарство в Ніжин прийшло ще за часів польського панування.

⁶ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 119–120.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ). — Ф. 278. — Спр. 139. — Арк. 1, 7; — Ф. VIII. — Спр. 73/193.

⁸ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 178.

⁹ Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. ... — С. 315–316.

¹⁰ Модзалевський В. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв українського наукового товариства. — Т. 1. — К., 1921. — С. 18.

У «Переписних книгах 1666 року» можна зустріти 30 ремісників, які займалися в металообробній галузі ремісничого виробництва. З них 25 чоловік виділено в окремий список під заголовком «Ковали», на чолі яких був цехмістр Федір Заяць¹¹. Можна припустити, що саме ці ремісники складали основу ковальського цеху. Щодо ремісничих спеціальностей, то окрім ковалів до цеху входили шість пушкарів, два шабельника, конвісар, слюсар і звонник¹². Окрім списку ремісників на сторінках «Переписних книг 1666 р.» в Ніжині згадується «(в) Демко котляр», «(в) Корнїй котляр», «(в) Лукьян золотар», «(в) Яким котляр», «(в) Яцко Пилаченко котляр»¹³. Отже, в Ніжині було щонайменше 30 ремісників, які займалися металообробкою, але жили у місті ще Семен Котляр та Яско Шабелник, які свої прізвища цілком могли мати від їхнього роду занять. Таким чином, за три десятиліття в Ніжині кількість ремісників, що займалися металообробним ремеслом, зменшилася на ¼. Стає помітним у ковальському цеху збільшення кількості ремісників, що займалися виготовленням зброї.

У «Книзі Ніжинського ковальського цеху» в записах, датованих 1732 р. та 1745 р. згадуються такі ремісничі спеціальності як: ковалі, слюсарі, котлярі, пушкарі, золотарі та ткачі¹⁴. Це ще раз підтверджує, що окрім ковальської справи в ніжинському ковальському цеху активно розвивалася ліярницька справа, частково орієнтована на військову промисловість. Ткачі за сторічну діяльність не змогли відокремитися від ковальського цеху. Тим часом великої слави набувають майстри-золотарі, які ще і не відокремилися в окремий цех, але їхні витвори мистецтва мали значний попит. У дослідженнях М. Петренко можна знайти добре тому підтвердження, що на початку XVIII ст. один із найбагатших полковників Гетьманщини П. Полуботок робив свої замовлення саме у ніжинських золотарів¹⁵. Щодо кількості золотарів, які працювали в Ніжині на той час достовірно невідомо, але «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.» згадує двох золотарів Петра Францова і Дмитра Паливоду, та двох сріблярів — Івана Каменецького і Стефана Савина.¹⁶ Чітку кількість золотарів називає О. Шафонський: «Сребрениковъ и золотыхъ дѣлъ мастеровъ — 8»¹⁷. Ніжинський золотарський цех у праці не згадується, але саме на 1786 р. припадає час його заснування¹⁸. У той же час є зрозумілим, що від ковальського

¹¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський. — К.: УАН, 1933. — С. 248.

¹² Там само. — С. 248.

¹³ Там само. — С. 246–257.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України). — Ф. 2040. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 32.

¹⁵ Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. [Текст] / М. Петренко. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 54.

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 722, 801, 804, 841.

¹⁷ Шафонський А. Черниговского намесничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 476.

¹⁸ Щербина С.В. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Щербина Світлана Вікторівна; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — Чернігів, 2011. — Арк. 72.

цеху відокремлюються ткачі. З-поміж 39 ремісників ковальського цеху О. Шафонський виділяє «Сребрениковъ и золотыхъ дѣлъ мастеровъ, слесарей, кузнецовъ, жестяныхъ мастеровъ», але не згадує котлярів та пушкарів.

Отже, Ніжин як полкове місто був основним осередком металообробки на Лівобережній Україні. Про це свідчить найдавніша цехова книга а також значна кількість ремісничих спеціальностей металообробної галузі, провідну роль серед яких займали зброярська справа (пушкарі, шабельники і т. д.) та ювелірна справа (золотарі, сріблярі). Ніжинські ковалі постійно входили до списків тих ремісників, які працювали на ливарному дворі Генеральної військової канцелярії¹⁹. Вироби ніжинських ювелірів мали великий попит серед козацької старшини, знаті та церкви. Зокрема, П. Полуботок робив замовлення у сріблярів та золотарів саме м. Ніжина.

Іншим потужним осередком металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку був Глухів, який у другій половині XVII ст. швидко перетворився на ремісничий та торгівельний центр Лівобережжя. Глухівський цех котлярів, ковалів, слюсарів та димарників засновано 23 червня 1664 р. Про це свідчить лист глухівської старшини в якому зазначено, що цех об'єднував котлярів, ковалів, слюсарів і димарів, зокрема, міські повинності відбували: «ковалів два, котлярів два, два слюсаря»²⁰. Іншим підтвердженням є «Дозвіл військового підскарб'я Романа Ракушки заснувати глухівський цех котлярів, ковалів, слюсарів та димарників» від 15 квітня 1664 р.²¹. Глухівський ковальський цех документально згадується в листах, універсалах та грамотах на підтвердження прав та зобов'язань ремісникам, датованих 1664, 1728 та 1736 рр.²².

О. Компан підтримує думку багатьох вчених і називає Глухів одним з найбільших центрів людвисарства на Гетьманщині²³. Майстри Глухова відливали гармати для війська, дзвони, виробляли казани, литаври, мідний посуд, було розвинене інше ливарне виробництво. Донині збереглися гармати, відлиті глухівськими майстрами Йосипом і Карпом Балашевичами. Одна з них експонується в Російському військово-морському музеї, а інша — в Ермітажі (обидві — у Санкт-Петербурзі). Там же, в Петербурзі, в Артилерійському музеї зберігається пищаль Карпа Балашевича 1697 р., а в Московському Кремлі є його гармата. Три гармати з Глухова є в Чернігові, а одна з глухівських гармат потрапила навіть до Варшави.

На думку В. Модзалевського, найвидатнішими людвисарами Лівобережжя кінця XVII — першої половини XVIII ст. були родини Балашевичів та Горлякевичів, що працювали в м. Глухові²⁴. У своїй праці «До історії українського ліярництва» детально описує гармати та їх оздоблення, виготовлених на людвисарні Балашевича. У Чернігові в музеї В.В. Тарновського знаходиться мідна

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8095. — Арк. 4.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2846. — Арк. 2.

²¹ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 54614. — Арк. 402.

²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5719. — Арк. 1–7.

²³ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 220–221.

²⁴ Модзалевський В. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв українського наукового товариства. — Т. 1. — К., 1921. — С. 13.

гармата, що належала Гадяцькому полковнику Михайлу Милорадовичу, яка датована 1717 р. В. Модзалевський зазначав, що гармата мала 2 аршини 1/8 вершка ($\approx 142,3$ см) довжини й 16 пудів 25 фунтів ($\approx 272,32$ кг) ваги. На гарматі зображено герб Милорадовича з ініціалами «Е. Ц. П. В. В. З. П. Г. М. М. К. М.», багато орнаментальних прекарнас, карниз і виображення дракони, що стріляє. Вінград її та дельфини — рельєфної литої роботи. Зберіглося на гарматі й ім'я людвисара, який вилив цю чудову гармату: біля вінграду міститься напис: «Карпа Юзефовича Майстера»²⁵.

Відомі й інші подібні вироби вище згаданого людвисара Карпа Йосиповича Балашевича. В Артилерійському музеї в Петербурзі зберігається пищаль вагою 23 пуди 30 фунтів (389,025 кг) з таким написом на казенній частині: «За счастливого регимента ясновелможной (sic) милости пана Ивана Мазепы, гетьмана войск его царского пресвѣтлого величества запорозкаго, вылитая сія армата въ Глуховѣ до города Кенетопа (Конотопа), року 1697. Карпъ Йосифовичъ дѣлатель». У Брянському арсеналі знаходиться мортира, вагою 50 пудів (982,8 кг) з таким написом на ствольній частині: «За царства пресвѣтлѣйшаго и великодержавнѣйшаго государя царя, велдикого князя Петра Алексѣевича всея Великія, Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержца, стараніям же и коштом ясновельможного его милости пана Иоана Мазепы, гетьмана съ войскомъ запорожскимъ». На казенній частині гармати є напис: «лилъ сей можчеръ Карпъ Йосифовичъ, людвисар глуховский, року 1698»²⁶.

Окрім людвисарів були у Глухові й майстри-конвисари, які працювали з оловом. Одним з таких відомих конвисарів був Данило Конвісар, який жив у 1740 р. в Глухівському Петропавлівському монастирі²⁷. Станом на 1781 р. О. Лазаревський згадує лише одного конвисара²⁸, натомість на сторінках «Опису Новгород-Сіверського Намісництва» можна простежити, що в цей час у місті Глухів в металообробній промисловості працювало 8 ковалів, 2 котляри, 2 конвісари, один срібляр та один годинниковий майстер, якого також можна віднести до ремісників, які мали справу з металом²⁹.

Отже, м. Глухів за часів Гетьманщини мав неабиякий ремісничий потенціал в металообробній галузі промислового виробництва. Завдяки людвисарським родинам Балашевичів та Горлякевичів, в кінці XVII — першій половині XVIII ст. перетворюється на потужний центр ліярницької справи на Лівобережній Україні. Їхні вироби, зокрема гармати, були справжніми витворами

²⁵ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Гарновского. — Киев: Тип. К.Н. Милевского, 1898. — С. 48; *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва... — С. 10.

²⁶ Документы, известия и заметки. Одинъ изъ колоколовъ новгородсѣверскаго спасскаго монастыря. // Киевская Старина. № 10. Відділ II. — К., 1901. — С. 7–8; *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва... — С. 14.

²⁷ *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва... — С. 21.

²⁸ *Лазаревський А.* Описаніе Старой Малороссіи. Материалы для истории заселения, землевладѣнія и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 434.

²⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 436–439.

мистецтва, які по сьогоднішній час прикрашають музеї не лише України, але і Росії та Польщі.

Потужній ковальський цех діяв ще в одній гетьманській столиці — м. Батурині. У «Переписних книгах 1666 року» в містечку нараховувалося вісім ремісників ковальської справи: 1) Пронко, 2) Ємелка Яковлев, 3) Степан Іванов, 4) Фома, 5) Іван Мартинов, 6) Клим Демиденко, 7) Михайло Семенов, 8) Іван Гапоненко. Крім ковалів у Батурині працював котляр Кирил Іванов та слюсар Никифор Данилов³⁰. Загалом маємо на 1666 р. 10 ремісників, що займалися у металообробній галузі ремесла.

Згідно реєстру, опублікованого в «Мазепиній книзі» під ред. І. Ситого у м. Батурині на початку XVIII ст., а саме у 1726 р., до ковальського цеху входило 15 ковалів. На ці дані свого часу вказував і О. Лазаревський³¹. Утім, аналізуючи прізвища ремісників (Харко Нецкій, Васил Гищенко, Хвеско Козель, Корнфй Филипенко, Максим Сѣжко, Радко Шабелникъ, Омелко Котляръ, Наталка Цибиha, Захарко Золотаръ, Васил Котликъ, Гарасимъ Цибъ, Ничипор Филипенко, Алексѣй Хвостащенко, Остапъ Слусар, Ганна Савчиха), можна припустити, що окрім ковалів у цеху були ще й котлярі, золотарі, шабельники³².

У м. Борзна також існувало ковальське ремесло. Вже станом на 1666 р. тут працювало щонайменше чотири ковалі (Данило Купреянов, Васька Ананін, Гриша та Сахно) та котляр (Степан)³³. Дивлячись на матеріали дослідження О. Шафонського та О. Лазаревського цілком можна стверджувати, що серед п'яти ремісничих цехів м. Борзни, одним із них був Борзнянський ковальський цех. За даними О. Шафонського, ковальський цех складався з 20 ковалів³⁴. Натомість, О. Лазаревський не називає кількості ремісників тієї чи іншої спеціальності, а зазначає, що: «число сихъ людей не извѣстно, потому что они упражняются въ ономъ въ остающееся отъ употребленнаго для хлѣбопашества время»³⁵.

Таким чином, можна говорити про те, що ремісниче населення Борзни активно займалося сільським господарством, а реміснича справа розвивалася як в рамках власних потреб та додаткового заробітку. Мабуть тому, окрім ковалів, О. Шафонський не згадує інших ремісничих спеціальностей в металообробній сфері ремісничої діяльності. Це є приклад того осередку, де ковалі виконували функції слюсарів, колісників, замочників, ключників і т. п.

У сотенному містечку Нові Млини серед міщан була невелика когорта ремісників, з яких семеро займалися ковальством, а четверо — ліярницькою

³⁰ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 6–23.

³¹ Лазаревский А. М. Исторический очеркъ Батурина // Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца. — К., 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 113.

³² Кративний Р.М. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. ... — С. 65.

³³ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 296–300.

³⁴ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 422.

³⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 143.

справою (котлярі)³⁶. Але чи перебували вони в якомусь цеховому об'єднанні питання відкрите. О. Лазаревський зазначає, що: «Въ мѣстечкѣ три цеха мастеровыхъ: ткацкій, сапожничій и портныхъ»³⁷. Його дані спираються на «Опис Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)»³⁸. Як видно, ковальського об'єднання в Нових Млинах на кінець XVIII ст. не було. Чи існував ковальський цех в середині XVII ст., документально не підтверджується. Можна припустити, що ковалі і котлярі входили до іншого найближчого ковальського цеху (наприклад, м. Батурин) або займалися ремеслом кустарно. Але цілком зрозуміло, що містечко Нові Млини є ще одним осередком металообробного ремесла в Ніжинському полку.

Важливим осередком металообробки на території Ніжинського полку було містечко Короп, яке до складу полку увійшло лише у 1659 р. Але за сприяння гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича у Коропі в кінці 60-х років XVII ст. розміщується Генеральна військова артилерія³⁹, що не аби як сприяє розвитку різноманітних ремісничих спеціальностей, пов'язаних з обслуговуванням артилерії. Д. Многогрішний планував побудувати в Коропі захищеному болотами оборонну промисловість. Уже в 1669 р. тут облаштовується артилерійський двір. Наступник Д. Многогрішного І. Самойлович (1672–1687 рр.) за постановою «Конотопських» статей (кожний гетьман укладав свою угоду з царем) у 1672 р. віддав Короп разом із Риботином, Сохачами Райгородком та Лукновом на утримання Генеральної військової артилерії, і він став «зимовой квартирой лошадям и служителям артиллерии войсковой енеральной, для спорядження фурманов и прочих артилеристских припасов»⁴⁰.

В «Описі Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» у м. Коропі є згадка про ковалів в контексті перелічення спеціальностей ремісників, яких нараховувалося 192 особи⁴¹. У той же час, О. Лазаревський з-поміж цих 192 майстрів не називає жодного коваля, а робить припущення, що ремісники металообробної галузі перебували в Коропі в наймах генеральної артилерії, за що отримували платню 5 крб. на рік⁴². Своє припущення дослідник обґрунтовує тим, що поряд з Коропом в с. Різдв'яне (Рождественное) було 55 дворів пушкарів Військової генеральної артилерії,⁴³ що як для села це надзвичайно велика кількість. Також, опираючись на Архів Генеральної Канцелярії, О. Лазаревський навів короткі відомості про склад та інвентар Коропської артилерії, що у 1738 р.

³⁶ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 152–178.

³⁷ Лазаревський А. Описаніє Старой Малороссіи... — С. 294.

³⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... — С. 432.

³⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. — 697 с.

⁴⁰ Губський О.Ф. Короп — європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол.: В.М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. — Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. — С. 20.

⁴¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 396.

⁴² Лазаревський А. Описаніє Старой Малороссіи... — С. 314.

⁴³ Лазаревський А. Описаніє Старой Малороссіи... — С. 318.

виходила в похід. Серед них зустрічаються 12 пушкарів та 2 ковалі⁴⁴. Цих майстрів він, мабуть, також вважав не місцевими.

У той же час існує низка документальних свідчень про існування Коропського ковальського цеху. Цікавим є те, що сам О. Лазаревський ще задовго до написання «Описание Старой Малороссии. Полкъ Нѣжинскій.» (1893) в книзі «Обозрѣніе Румянцовской описи Малороссии» (1867) опублікував оборонний універсал І. Мазепи Коропському ковальському цеху, датований 1707 р.⁴⁵. У ньому гетьман І. Мазепа на прохання Сидора Котляра заборонив сотнику та уряду коропському притягувати ремісників ковальського цеху «на жадние работизни приватные», аргументуючи це тим, що ці майстри зайняті на користь батуринського замку та військової артилерії. Для Коропського ковальського цеху вище зазначений універсал був не єдиним. Подібний універсал І. Мазепи практично того ж тексту можна зустріти у фондах Генеральної Військової Канцелярії, датований березнем місяцем 1706 р.⁴⁶. Ще раніше в іншому універсалі І. Мазепи від 2 листопада 1702 р. можна помітити, що мова йде про звільнення від міських повинностей «цех ковальський і котлярський» у м. Коропі⁴⁷. Відповідно можна стверджувати, що цех об'єднував не лише ковалів, але і котлярів, які мали значний попит на свої вироби, оскільки винокуріння в регіоні було одним з найпоширеніших занять. На жаль, глибших відомостей про ремісничі спеціальності в даній корпорації немає. У той же час, коропська старшина після гетьманування І. Мазепи знову взялися залучати ремісників ковальського цеху «до городових и своих приватных работизны». На що гетьман І. Скоропадський у травні 1713 р. надав повторний оборонний універсал, в якому спираючись на попередні факти чітко наказував «абы там пан сотник, як и старшина городовая цеху ковальского на свои работизны бесплатные не потягали»⁴⁸.

У червні 1730 р. знову загострюється питання з відпрацюванням міських повинностей для Коропського ковальського цеху. Про це свідчить «Скарга цехмістра ковальського коропського Фоми Наумова з товаришами про звільнення їх від великих податків і від багатьох повинностей». Цехмістр зазначає, що два попередні гетьмани надавали їхньому цеху оборонні універсали, що звільняли їх від міських повинностей та податків. Згодом старшина знову стала використовувати майстрів цеху безкоштовно на власні потреби. Тому на користь військової артилерії ремісників працює зовсім мало. Вони в «малолюдствии» роблять «артилеристские палубы, возы конные, возы воловие, колеса оковуючы, й прочие дела», і тому мають велику «нужду й тяжесть»⁴⁹. Таким чином, питання експлуатації ремісників урядовою старшиною на початку XVIII ст. було актуальним не лише в м. Коропі. Гетьман і Військова Канцелярія всіляко

⁴⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 314.

⁴⁵ Лазаревский А. Обозрение Румянцовской описи Малороссии. (Полки Киевский и Нежинский). — Вып. 2. — Чернигов, 1867. — С. 380.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 5.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 3.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 6.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 2.

намагалися перешкоджати урядовій старшині залучати майстрів на приватні роботи та відпрацювання міських повинностей, але з приходом до влади кожного нового гетьмана ця проблема знову виникала. Але зі «справи про звільнення ковальського цеху м. Коропа від міських повинностей» та кількості прикріплених до справи документів, можна припустити, що вже на початку XVIII ст., за гетьманування І. Мазепи, Коропський ковальський цех був найбільшим ремісничим об'єднанням у місті Короп.

Наявність потужного ковальського ремісничого об'єднання у Коропі підтверджує С. Щербина, яка, розкриваючи галузеву структуру цехового ремесла, частково зупинилася на соціально-економічній складовій⁵⁰.

Існування металообробного ремісничого об'єднання в м. Кролевець підтверджується документами в 1671 році, коли «цех слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський» одержав листа від кролевецького міського уряду⁵¹. Першим цей лист дослідив О. Лазаревський. З нього стає відомо, що до уряду кролевецького звернулися ремісники, які об'єдналися в «цех слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський» та вибрали собі цехмістра (старшого брата) Андрія Гапоновича. Вони попросили надати їм всі права на створення цеху відповідно до магдебурзького права. 22 червня 1671 р. міський уряд Кролевця задовільний їхнє прохання⁵².

Окрім урядового листа збереглися деякі супліки та скарги, які несуть в собі цінну інформацію про потужності цехового об'єднання. З них цілком зрозуміло, що у 1720–30-х роках «Кролевецький цех слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський» безпосередньо працював на Військову Артилерію, де ремісники займалися «оковкой армат и прочой потребностью». У той же час кролевецька урядова старшина експлуатувала їх для задоволення власних потреб та змушувала відпрацьовувати міські повинності і сплачувати податки. Тому «цехмістр Андрій Іванов з братією своєю» шукали захисту у «Ясновельможного Гетьмана Данила Апостола», який отримали у вигляді оборонного універсалу гетьмана від 26 червня 1730 р.⁵³

Утім, у зв'язку з постійними політичними баталіями та частою зміною влади в Гетьманщині, свавілля по відношенню до ремісників не припинилося. Навпаки, виникають нові проблеми. Майстри шукають захисту від відробітку повинностей і йдуть під протекцію впливових та заможних в сотні кролевецькій власників, чим завдають цеху значних збитків. Про так звані «втечі з цехів» досить цікаву розвідку зробив відомий дослідник цехового устрою Північного Лівобережжя А. Єршов⁵⁴. «Доношеніє цехмістра Василя Захарієва до графа

⁵⁰ Щербина С.В. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. ... — Арк. 90.

⁵¹ ІР НБУВ. — Ф. X. — Спр. 11709. Населені пункти Кролевецького повіту. — Арк. 3.

⁵² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 382.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3357. — Арк. 1–2.

⁵⁴ Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної катедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин, 1929. — Кн. 9. — С. 123–136.

Рум'янцева» від 8 жовтня 1765 р. підтверджує вищезазначені проблеми цехового об'єднання та дає уявлення про його чисельність. Разом з гончарами фігурують прізвища 15-ти ремісників, але в той же час міститься допис «и прочие ж того цеха братия»⁵⁵.

Ааналізуючи документи можна сміливо говорити, що м. Кролевець було одним з потужних осередків металообробної галузі виробництва. У самій назві цеху можна побачити щонайменше три ремісничі спеціальності — слюсарі, котлярі та ковалі. Факт залучення ремісників цеху до роботи на Військову Артилерію є теж немало важливим, який свідчить про потужність об'єднання. Станом на II половину XVIII ст., не дивлячись на надзвичайно поширення явища «втечі з цехів», в об'єднанні налічувалось щонайменше 15–20 ремісників. Натомість, цікавим є той факт, що в «Описі Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» жодним чином не згадується про наявність ремісничих об'єднань в Кролевіці.

Аналізуючи матеріали «Опису Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» та «Описание Старой Малороссии. Полкъ Нѣжинскій», присвячених м. Конотоп дивує той факт, що взагалі не згадуються ремісничі цехові об'єднання. Це пояснити складно, бо у переписах м. Конотоп на 1666 р. можна побачити ремісників різних спеціальностей. За підрахунками Г. Швидько, в Конотопі на той час налічувалося 56 людей, що займалися ремеслами та промислами, з яких 6 ковалів, 2 котлярі, слюсар та шабельник⁵⁶. Підтвердженням підрахунків Г. Швидько є записи на сторінках «Переписних книг 1666 року»: 1) «Мещанин Максим Григорьевъ ремесленой члвкъ коваль», 2) «Мещанин Илья Алексѣевъ ремесленой члвкъ», 3) «Мещанин Дементей ремесленой члвкъ коваль», 4) «Мещанин Григорей Игнатовъ ремесленой члвкъ коваль», 5) «Мещанин Лукьянь Ивановъ ремесленой члвкъ коваль» та безім'яний 6) «Мещанин малотчей члвкъ ремесленой члвкъ коваль»⁵⁷. Поряд з ними зустрічаються ще два записи: «ремесленой члвкъ Яков Коваль» та «Мещанин Федор Коваль», котрі більш за все також були ремісниками-ковалями. Окрім ковалів жили в Конотопі два брати «Степан та Иван, ремесленые люди котляры», а також «Василей Иванов ремесленой члвкъ, слесарь» і «Илья Трофимов ремесленой члвкъ сабелник»⁵⁸. Отже, у 1666 р. в Конотопі працювало 10–12 ремісників металообробних галузей виробництва.

У «Описі Конотопської сотні 1711 року» у Конотопі згадуються цехмістри шевського, ковальського, ткацького, кравецького, різницького цехів⁵⁹. Завдяки «Опису 1711 р.» можна сміливо назвати м. Конотоп міцним ремісничим осередком. Вже на кінець XVIII ст. за даними «Описів Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.» у Конотопі з-поміж 885 ремісників проживало

⁵⁵ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 54607. — Арк. 487.

⁵⁶ Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 48–49.

⁵⁷ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 90, 92, 95, 102.

⁵⁸ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 104, 90, 93.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 2040. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 33.

30 ковалів та 2 котлярі⁶⁰. Таким чином, незважаючи на бідну джерельну базу по відношенню до розвитку ремесла в Конотопі, відсутність інформації в ґрунтовних працях «Опис Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» та «Описаніє Старой Малороссіи. Полкъ Нѣжинскій», де б мали міститися відомості про ремісничі об'єднання сотенного містечка Конотоп. Залучивши інші джерела, маємо переконливий факт, що в середині XVII–XVIII ст. ремісничі цехові об'єднання в Конотопі існували та розвивалися, в тому числі і металообробні ремісничі спеціальності.

Отже, відмітивши основні осередки металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку можна зауважити, що майстри металообробного ремесла в першу чергу активно залучалися до роботи на військові потреби Гетьманщини. У той же час без продуктів виробництва ковалів та котлярів не міг обійтися жодний селянин, який займався землеробством та винокурінням. Слід також зазначити, що крім великих ремісничих об'єднань у Ніжині, Глухові, Батурині, Коропі, Конотопі, Кролевці, Борзні, були й поодинокі ремісники, які не входили до цеху.

Фахівці ковальської справи були і в багатьох селах полку, які переважно задовольняли потреби місцевого населення і поєднували різні спеціальності (ковалів, котлярів, слюсарів і т. д.). У 1666 р по одному ковалю було в таких селах як: Тростянка (Батуринська сотня), Городище (Бахмацька сотня), Головеньки (Новомлинської сотні), Смоляж (Вертіївська сотня), Липовий Ріг (Ніжинської сотні), Стрільники (Шаповалівської сотні), та по два ковалі у с. Берестовець і с. Куношевка (Борзнянської сотні)⁶¹.

Ковалі, зброярі, ювеліри Ніжинського полку посідали знакове місце серед металообробних ремісників Лівобережної України. Їх майстерність прагнули використати у власних цілях козацька старшина та заможні міщани, на що ремісники постійно скаржилися гетьману.

Roman Krapivnyy

METALWORKING TRADE CENTERS ON TERRITORY OF NIZHYN REGIMENT IN THE MIDDLE OF XVII–XVIII CENTURIES

The article highlights the main centers of metal trade, their origin, development, economic significance on territory of Nizhyn Regiment in the middle of XVII — the end of XVIII century. The main source of data the development of problem in historiography are analysed.

Keywords: *Nizhyn Regiment, trade, workshop, manufacture, center.*

⁶⁰ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.: описово-статистичні джерела / [відповідальний редактор П.С. Сохань]. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 102.

⁶¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — 448 с.